



## Dîvân Şiirinde Teknolojik Bir Alet: Usturlâb

İlyas Kayaokay

Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Lisans Mezunu

### Özet

Türk şiir geleneği içerisinde divan şiiri ayrı bir merhaledir. Kimi araştırmacılar bu şiiri, sosyal yaşamdan bağımsız hayalî bir şiir olarak tasavvur etmişlerdir. Oysa dikkatli bir incelemeye tabi tutulduğunda böyle bir hüküm vermenin hatalı olacağı aşikârdır. Divan şiirinde, sosyal hayata ait olan her şeyi görmemiz mümkündür.

Çalışmamızda, Osmanlı sosyal hayatının düzenlenmesinde etkili bir rol oynayan ilk teleskop sayabileceğimiz usturlabın divan şairine nasıl ilham kaynağı olduğunu, çeşitli unsurlara teşbih ve mecaz konusu yapılan usturlabın divan şiirindeki kullanımını ve yerini belirlemeye çalışacağız.

**Anahtar Kelimeler:** Teknoloji, Usturlab, Divan şiiri, Güneş, Münecim.

## Divan Poetry Technological Device: Astrolabe

### Abstract

A separate stage in the tradition of poetry in Turkish divan poetry. Some researchers in this poem, regardless of social life have imagined, conceived as a poem. However, when subjected to careful scrutiny is obvious that such a provision would be wrong to give. Ottoman poetry is possible to see everything in social life.

In this study, an effective role in the regulation of the Ottoman social life of the poet of the first telescope, how we can inspire the astrolabe is a sofa, a variety of factors, and the use of simile and metaphor in poetry, the astrolabe sofa will try to locate.

**Key Words:** Technology, astrolabe, Divan poetry, Sun, Astrologer.

### 1. Giriş

Türk şiir geleneği içerisinde yer alan dîvân şiiri, önemli bir sacayağı konumundadır. 13.asırda Hoca Dehhanî ile başlayan bu yedi yüz yıllık serüven, Türk şiirinde kuşkusuz derin tesirler bırakmıştır. Tanzimat Dönemi'ne gelindiğinde eski geleneği yıkmak adına birçok hamle yapılır. İlk olarak Namık Kemal'in taarruz ettiği eski şiir geleneğimize, zamanla çığ gibi büyüyen eleştiriler yöneltilir. Bunlardan biri de bu şiirin "hayalî bir şiir" olduğu görüşüdür. Lakin şiirin içyapısını incelediğimizde ele alınan konuların her zaman muhayyel olmadığı, gerçek hayata ait unsurlarında bu şiirin temel yapı taşlarını oluşturduğu görülür. Son yıllarda yapılan çalışmalar bunu kanıtlamıştır. Nitekim "Seferî" mahlasıyla dîvân şiiri geleneğini devam ettiren Nejat Sefercioğlu da konuyla ilgili şu görüştedir:

"Hiçbir sanatkarın yaşadığı sosyal ve tabii çevrelerin dışında düşünülmesi mümkün olamayacağı gibi bu çevrelerin tesirinde kalmadan bir sanat eserini meydana getirebileceği de tasavvur edilemez. Bir sanat eserini meydana getiren unsurlar arasında sanatkarın gözlemleri, hayal dünyası ve sanatkarlık gücü ön sırayı alır. Tek başına bu unsurlardan hiç biri sanat eserinin meydana getirilebilmesi için yeterli değildir. Ne kadar hayal mahsulü olursa olsun her sanat eserinin temelinde sanatkarın tabii ve sosyal çevresinden edindiği izlenimler yer alır." (Sefercioğlu 2009:1) Dîvân şairleri, bilinen bir gerçeği bazen olduğu gibi bazen de

izlenimlerinin kendisinde uyandırdığı hisleri şiirine aksettirir. Makalemize konu olarak seçtiğimiz usturlâb bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir. Şair, döneminde kullanılan teknolojik bir unsuru görüp kendi tahayyülünde yoğurarak şiirinde kullanmıştır.

### 2. Gelişme:

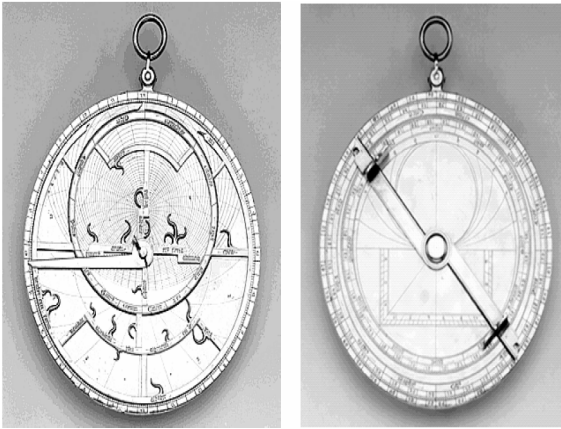
#### 1. Usturlabın Tanımı ve Tarihçesi

Usturlab: güneşin ve yıldızların konumlarıyla ve zamanla ilgili problemlerin çözümünde kullanılan astronomik bir alettir. Birçok astronomi problemlerinin çözümü için gerekli olan matematiksel hesaplamalarda kullanılır. Adı Yunancada yıldız anlamına gelen "Aster" ve almak, ölçmek, yakalamak, tutmak, anlamak ve kavramak gibi anlamlara gelen "Lambonein" kökünden gelmektedir. (Morrison 2006:14) Kaynaklarda usturlabın tarihçesinin biraz karışık olduğu görülmektedir. Genel kanaate göre Yunanlı bir astronom olan Hipparchos M.Ö 2. yüzyılda aleti keşfetmiştir. Astronom Nostulus ise M.S 771'de bilinen tarihli ilk usturlabı yapmıştır. Bir rivayete göre de usturlabı ilk keşfeden ve bu konuda ilk kitap yazan kimse Abbasi devri astronomi âlimlerinden Ebu İshak el-Fezari'dir. İslam dünyasında ilk kullanan da kendisidir.

İnsanoğlunun sınırsız merak duygusu sayesinde çağımızın bilimi bu noktaya taşınmıştır. Her bilim ürününün temelinde

ilkel ve basit bir şekli mevcuttur. Günümüz teleskoplarının ilk ve en basit şekli usturlablardır. Kullanımı kolay ve taşınabilir olduğundan itibar edilen bir alettir. Gözlem yapmak ve zamanı belirlemek için başka aletlerin geliştirilmesiyle, on yedinci yüzyıldan itibaren Avrupa’da usturlabın önemi azaldı, İslam dünyasında yirminci yüzyıla kadar kullanılmaya devam etti.” Usturlabın İslam dünyasına taşınması, sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda Yunancadan yapılan çeviriler sayesinde olmuştur. Usturlab İslamiyet’in ilk dönemlerinden itibaren gerçek bir gelişme göstermiştir. Bunda İslam inancıyla alakalı olarak zaman, yer ve yön tayininin ayrıntılı yapılmasının etkili olduğu söylenebilir. M.S 1009’da astronom İbn Yunus, 1,4 metrelik usturlabı kullanarak güneşin konumunun 10.000’den fazla gözlemini yapmıştır. Onun yaptığı gözlem sonuçlarının tabloları 19.yüzyıla kadar namaz vakitlerinin bulunmasında kullanılmıştır. (Tağman 2007: 25-27 )

Birçok astronomi problemi, usturlabın ön yüzü kullanılarak çözülür. Usturlabın ön yüzü iki tip parçadan oluşur; sabit parça ve bir eksen üzerinde dönen parça. Sabit parçalar, belli bir enlemde gökyüzünün görüntüsünü ve zaman cetvellerini tasvir eder. Dönen parçalar ise gökyüzünün günlük dolanımını taklit eder. Usturlab kullanırken belli bir zamanın ve tarihin taşınabilir parçalarını ayarlamak gerekir. Bir kez kurulurken, gökyüzünün çoğu (görünen ve görünmeyen) aletin yüzünde tasvir edilmelidir. Usturlab birçok astronomi probleminin görsel yoldan çözülmesine imkân verir.(Tağman 2007:23)



Usturlâb

Usturlab ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. 16.yüzyılda yaşayan Mustafa İbn El-Müvvakit, 1544 yılında “Risâle-i Usturlâbî Selimî” isimli bir eser yazmıştır. Eserinin giriş kısmında: “Hamdolsun usturlabla, namaz vakitlerini, zamanları ve kible yönünü bulmamıza sebep olan ve bulduklarımızla yarattıklarının birbirine uygun olduğunu ve kudretini gösteren, şahadet ettiğim kendinden başka ilah olmayan tek ve kendisine şirk koşmadığım Allah’a. Ve yine şahadet ederim ki O’nun kulu ve elçisi olan Muhammed’e. Ben zavallı Mustafa ibn el-Muvakkıt, Allah’ın resulüne ve ahabına ve buraların hakamı olan sultana selam ve saygılarımı sunarım. usturlab adlı alet yuvarlak olan aletlerin en bilinenidir. Bu alet hakkında bir şeyler öğrenmek isteyenler için Türkçe olarak bir kitap yazdım. Bütün önemli meseleleri derleyip topladığım bu kitaptan isteyen herkes

yararlanabilir”(Tağman 2007: 56) diyerek eserinin telif sebebini ortaya koymaktadır.

## 2. Usturlab ve Divan Şiiri

Usturlabın dîvân şiirine aksetmesi çok az sayıdaki beyitle karşımıza çıkar. Taranan 296 dîvân içerisinde sadece 45 beyit içerisinde tesadüf edebildik. Bunların yanında, bazı mesnevilerde de usturlab kelimesi kullanılmıştır. Lami’i’nin Vâmık u Âzra isimli mesnevisinde Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Marifetname’sinde ve Ahmedî’nin İskendernâme’sinde 3 beyitte usturlab kelimesi geçmektedir. İçinde usturlab kelimesi geçen bu 45 beytin nazım türü olarak dağılımına baktığımız zaman içerisinde usturlabı ihtiva eden 18 beytin kaside, 25’sinin gazel, 1 terkiib-i bend ve 1 tahmis türü içerisinde yer bulduğu görülür. Diğer nazım şekillerine oranla gazellerde daha fazla yer almıştır.

Bazı şairler usturlabı vezin gereği “suturlab” şeklinde divanında yer vermiştir. Bazı şairlerin de bu hususta vezin kaygısı gütmeyeceği görülmektedir. Suturlab şekli 16 beyitte geçer. 17 beyitte ise kafiye olarak kullanılmıştır. Usturlabın dîvân şiiri içerisindeki kullanımının yüzyıl olarak dağılımına baktığımız zaman 17.yüzyılda diğer yüzyıllara oranla daha fazla kullanıldığı görülür. Usturlaba şiirlerinde en fazla yer veren şair ise Musa Kazım’dır. (5 yerde kullanmıştır.) Ele aldığımız divanlarda çoğunluğun kullanmamış olması elbette usturlabdan habersiz oldukları anlamına gelmez. Zirâ Ahmedî Divanı’nda olmamasına rağmen İskendernâme adlı eserinde 3 yerde geçmiştir. Ayrıca diğer şairlerden daha fazla rastlayabileceğimize inandığımız Müvvakit-zâde Mehmet Pertev Divanı’nda sadece bir yerde Fârisî Kerimî’ye yapılan tahmiste rastladık. Ali Emîrî de usturlab hakkında dersler vermiştir fakat divanında herhangi bir şiirinde kullanmamıştır. Bu durumlar elbette ilginç ve garipsenecek bir durum değildir. Kullanılması veya kullanılmaması aletin değerli veya değersiz olduğunu bize göstermez bunlar sadece konuyla ilgili tespitlerimizdir.

İlk olarak 14. asır şûasından olan Kadı Burhanettin Divanı’nda (G.13/4) usturlab kelimesinin kullanıldığını gördük. Taranan 296 divan içerisinde Âşık Çelebi (16.yy K.14/27) Karamanlı Aynî (15.yy G.255/2) Azmi-zâde Halefî (17.yy K.41/16, G.84/1, G.373/2) Ahmet Paşa (15.yy K.16/33) Âmrî (16.yy G.51/4) Aşkî Mustafa (19.yy K.8/22) Emrî (17.yy G.55/6) Hazık (18.yy G.123/4) Lebib (17.yy G.40/6) Mesihî (15.yy G.122/4) Mirzâ-zâde Mehmet Salim (18.yy K.10/32) Müvvakit-zâde Mehmet Pertev (18.yy Tah.55/4) Musa Kazım (19.yy K. 39/30, G.9/6, G.27/3, G.316/7, Terk. B. 4./9) Neccarzâde Rıza (18.yy K.1/27, K.3/13), Nehci (17.yy G.262/8) Nâilî-i Kadîm (17.yy K.20/10, K.29/30, G.83/2, G.168/3) Nef’î (17.yy K.31/5, K.52/11) Nev’izâde Âtâî (17.yy K.2/9, K.15/20, G.167/3) Revânî (16.yy K.6/7) Rezmî (17.yy G.28/5) Süheylî (16.yy G.154/4, K.17/5)Cafer Çelebi (15.yy K.23/11) Usûfî (16.yy G.143/2) Ümidî (16.yy K.1/2) Yenişehirli Avni Bey (19.yy G.68/4, G.346/1) divanlarında rastladık. Bunların dışında muhtelif kaynaklarda Lami’i (16.yy 2 beyitte) ve Aşkî’nin de (16.yy 2 beyitte) usturlaba şiirlerinde yer verdiğini gördük.

## 3. Usturlabın Divan Şiirindeki Kullanımı

Görüleceği üzere şairler usturlabı daima felek, kadeh, müneccim, irtifâ, mihr, mâh, zîc kelimeleriyle beraber

kullanmıştır. Divan edebiyatımızın asıl kaynağı Fars edebiyatıdır. Böyle teşbihler elbette orada da vardır. Kendi şiirimiz için bir yorum yapacak olursak Türk divan şiirinde çok az kullanılan bir unsur olduğu için kullanılan bazı beyitlerde şair daha önce kimsenin söylemediği, yeni orijinal ifadeler yani "bikr-i mana" buldukları söylenebilir. Kullanılmamış üzerinde teşbih çıkışı açılmamış bir unsuru şair şiirinde yer verirse şüphesiz ilk söyleyen ve manayı karnına alan ilk kişi olur. İncelediğimiz şairler ve divanları göz önünde bulundurulduğunda böyle bir durum için verilebilecek hüküm kesine yakındır

### 3.1. Aletin Parçaları

#### 3.1.a. Usturlab - Levha İlişkisi

Usturlabın bazı özelliklerini yukarıda vermedik. Beyitlerle beraber daha iyi anlaşılacağından her başlığın altında hangi unsur ile ilişkilendirilmişse orada izah etmeyi uygun bulduk. Usturlab birçok parçadan oluşan bir alettir. Bu parçalardan biri de levhadır. Usturlabların çoğu birçok levha içerir. Her biri her iki taraftan tutturulmuştur. Usturlabın kullanılacağı yerdeki göz erimini verir. Usturlablar herhangi bir enleme uygun olan levhaların takılıp çıkarılmasına uygun olarak tasarlanmış aletlerdir.(Tağman 2007: 35) Şair bu durumu görmüş ve şiirinde kullanmıştır. Haletî:

Aftâb-ı feyzi bizden sor ki olmuşdur bize  
Cümle etbâk-ı felek elvâh-ı usturlâb-ı 'ışk  
G.373/2

"Feyiz bereket güneşini bizden sorun zirâ feleğin bütün tabakaları bize aşk usturlabının levhaları olmuştur" diyerek feleğin katmanlarıyla usturlabın levhaları arasında bir ilgi kurmuştur. Şair aşkı usturlaba benzetiyor, aşkın verdiği gönül genişliği sayesinde bütün evren/dokuz felek şairin gözünün önünde bir usturlab gibi oluyor.

Usturlabı kullanabilmek için levhalarının üzerine gökyüzünün bir kopyası çizilir. Usturlabın amacı, kullanıcıya bir yere özgü verilen zamanda ve yerde güneşin ve belli yıldızların konumunu göstermektir. Bu gösterme işlemi, usturlabın yüzüne gökyüzünün resminin çizilmesi ve yerlerinin kolayca bulunması için konumlarının işaretlenmesi ile yapılır (Tağman 2007:22) Nev'îzâde Atâyî güneşi usturlab levhasına benzetmiştir:

Nevk-i rümh itdi kalem-kârı sipihrün safhasın  
Hatlarıyla levh-i usturlâba döndi âfitâb  
K.2/9

"Mızrağının sivri ucuyla, feleğin katlarını ince ince işledi, her gök cisminin yerini işaretledi, feleği usturlab gibi düzene koydu; güneş de bu usturlab düzeni içine konulmuş bir levhadır."

#### 3.1.b. Usturlab - Ankebut İlişkisi

Usturlabın ankebut adlı bir parçası daha vardır. Arapça " örümcek" manasına gelir. Levhaların üzerinde olan şebekeye denir. Örümceğin ağına benzediğinden dolayı bu isimle anılır. Emrî:

Şu'â'i ankebûtın perdesidür  
Hakîm-i çarha mihr altun suturlâb  
G.55/6

"Güneş ışınları ankebut ağı gibidir. Feleğe hükmeden güneş altın usturlabtır" dediği beytinde güneş usturlab olunca

güneşin ışıkları da görüntü itibariyle ankebutu yani örümcek anlamına gelen parçayı andırır.

### 3.2. Usturlab - Kadeh ilişkisi

Divan şiirinde kadeh, sevgilinin dudağına, bir goncaya veya güle, lâleye, zaman zaman da göze vs. gibi çeşitli unsurlara teşbih konusu olmuştur. (Pala 2010: 84) Çok az şairin de kadehi usturlaba benzettiği görülür:

Âşık isen düşmesin elden usturlâb-ı kadeh  
Gör nice rıf' atdedür hurşid-i 'âlem tâb-ı 'ışk  
G.51/4

Amrî " âşıkısan kadeh usturlabını elden bırakma o zaman aşkın âlemi aydınlatan güneşinin ne kadar yükseklerde olduğunu görürsün" derken kadehi usturlaba benzetmiştir. Kadeh usturlabını anlamak için kadeh kelimesi önemlidir. Kadeh burada birebir şarabı temsil eder. Şarabın özelliği ise sarhoş eder. Sarhoşluk aşkın da bir alametidir. İkisinde de akıl yoktur. Burada ilahî aşk da beşerî aşk da kast edilse aşkta yol bulma aracı olarak, aşkı bulma aracı olarak şarap gösterilir. Şarap kadehini usturlaba benzetenden biri de Lami'i'dir:

İster isen nucûm-ı çarha vukuf  
Gözün aç câm-ı meydîr usturlâb  
G.4/8

"Gökyüzündeki yıldızlar hakkında bilgi sahibi olmak istiyorsan şarap kadehine şöyle dikkatlice bir bak o tıpkı usturlab gibidir."

### 3.3. Usturlab- Güneş- Ay ilişkisi

Güneş ile usturlab arasında da şekil itibariyle benzerlik vardır. Mustafa İbn El- Muvvakit'in dediği gibi "usturlab yuvarlak aletlerin en bilinenidir." 17.yy'ın usta kaside şairi Nef'i, Der Ta'rif-i sâadet-hâne-i Şeyhülislam Mehmet Efendi kasidesinde:

İrtifâ'ın almağa olmuş mühendis çarha ana  
Mihri usturlab edip kılmış şu'â'ın rîsmân  
K.52/11

"Felek mühendis olmuş onun yüksekliğini ölçmek için güneşi usturlab edip güneş ışığını da ona ip kılmış." Beyitte güneş ile usturlab arasında bir benzerlik ilgisi kurulmuştur. Bu beyit için Talat Onay "irtifâ, mühendis, usturlab, rîsmân tâbirlerinden güneşin irtifâ'ı değil bir bînâ veya duvarın irtifâ'ının ölçüldüğü anlaşılıyor."(Onay 2000:258) Şeklinde bahsetse de kanaatimizce yüksekliği alınan şey duvar değildir beytin bir kaside beyti olduğunu göz ardı etmiştir. Burada bize usturlab hakkında ipucu da vermektedir. "Usturlab hem gözlem hem hesaplama yapmak için kullanılmıştır. Gözlem için, hareketli bir hedefe ve güneşin ya da yıldızın konumunu aletin arkasındaki cetvel kullanarak ölçerken, aleti dikey olarak asacak bir halka gereklidir." (Tağman 2007: 22) Usturlabın başında onu tutmak için kullanılan bir ip vardır. Güneşin ışıklarını da şekil itibariyle bu ipe benzetiyor. Bazen güneşin yanında yine şekil itibariyle aya da benzetilmiştir Lebib Divanı'nda "feleğin, ay ve güneş usturlabının sürekli elinde bulunduğunu kıyamet saati için düşmüş onu beklediğini " söylediği bir beyte tesadüf ettik.

Müdâm elinde suturlâb-ı mihr ü mâh-ı felek  
Kıyâm-ı sa'at için düşmüş intizâre bakar

G.40/6

Revâni de “O kutlu şâhın müneccimi olmasaydı eğer gökyüzü ayı kendine usturlab edinmezdi.” Diyerek usturlabı şekli dolayısıyla aya benzetiyor.

İdinmez idi mâhi suturlâb asumân  
Olmasa ger müneccim-i şâh-ı huçeste yeng  
K.6/7

### 3.4. Usturlab – Müneccim ilişkisi

Müneccim: “yıldızların hareket ve vaziyetlerinden ahkâm çıkaran kişilerdir.” (Devellioğlu 2007:727) Usturlabı müneccimler kullanır müneccimlerin usturlabı kullanım amaçlarından biri de, ayın ve güneşin ne vakit bir araya geleceğini tahmin etmektir. Şair Rezmî “ey Rezmi o gönül alan sevgili bize ihsan etmez müneccimler boşuna usturlab yapmasın” der çünkü o da bilir ki âşık ile maşuk bir araya gelmez.

Rezmiyâ bize kerem itmez o dil-cû gelmez  
İtmesin ehl-i nucûm anun için usturlâb  
G.28/5

Nef’î’nin yaşadığı 17.yy’da gün, ay, yıldız, takvim belirleme gibi konularda hüküm verilecek ise müneccimler usturlabdan istifade ederlerdi

Bir de sâbit ü seyyâr ü müneccimler ele  
Hükm için dahi ne takvim ala ne usturlâb  
K.31/5

### 3.5. Usturlab - Feres/ At İlişkisi

İncelediğimiz beyitlerden hareketle feres ile usturlabın bir arada kullanıldığını gördük. Hazık’ın bu beyti bize “el-mana fi batni’ş-şair” sözünün ne kadar doğru olduğunu bize göstermiştir. “Usturlab üzerindeki çizilen at tasviri feleği ayağının altında alıp ezse uygundur” dediği beytinde tamamıyla bir hayali durum vardır. Usturlabın üzerine bir at tasviri çizilmez şekil olarak da bir aralarında bir benzerlik yoktur. Feres aynı zamanda “semânın kuzey yarım küresinde Keykâvüs ile Elfâris burçları yakınında parlak yıldızlardan müteşekkil bir burç” adıdır. (Devellioğlu 1993:259) Kanaatimizce feres ile usturlabın arasında bir ihâm-ı tenâsüp vardır.

Zîr-i paye feleği alsa otursa şâyân  
Safha-i levh-i suturlâbda tasvîr-i feres  
G.123/4

Haleti de bir arayış içindedir:  
Kanda idigün bilmeğe ol mihr-i cihân tâb  
Kıldım eğer-i nakl-i semendini suturlâb  
K.41/16

“Cihâmı aydınlatan güneşin nerede olduğunu bilmek için atının eğerini usturlab misali kullanmıştır” kasidesinde övdüğü kişinin atını yol, yön göstermesi bakımından usturlaba benzetmiştir. Atının eğeri de usturlabın başındaki ip konumundadır.

### 3.6. Usturlab -Tasavvuf İlişkisi

Usturlabı mutasavvif şairler de şiirlerinde kullanmıştır. Şiirlerinde tasavvufu bir araç olarak kullanan 16. Yüzyıl şairi Usûlî:

Merkez-i hâkdesin dâ’ire-i kalbinde  
Felek etvârını seyr eyle suturlâb gibi  
G.143/2

“Arzın merkezindesin kalp dairende feleğin tavırlarını usturlab gibi seyret “ derken kalbi usturlaba teşbih ediyor. Evrenin yaratılış müsebbibi insandır. İnsan, yaratılan varlıklar içerisinde en şerefli olanıdır. Bundan dolayı insan evrenin kalbidir. Gökyüzünü gözlemlemeye yarayan usturlab gibi insan da yeryüzünde, sahip olduğu mertebesiyle feleğin tavırlarını seyretmelidir. İnsan-ı kâmilin kalbi tüm evreni bir bütün olarak kavrar ve birlik halinde görür. Hemen hemen her beyti tasavvufî mahiyetteki Nâilî-i Kadîm’e göre:

Suhen ilhâm-ı Hakk’tır nutk- arif lubb-ı hikmettir  
Ne zîc-i İlhânîden ne usturlâbdan söyler  
G.83/2

“Söz Hakk’ın ilhamıdır ariflerin nutku hikmetin özüdür çekirdeğidir. Ne İlhanlıların zîcinden ne de usturlabdan söylerler” Zic: “yıldızların yerlerini ve dolaşmalarını göstermek için hazırlanmış cetveldir” (Devellioğlu 2007:1186) Bu cetvel ile usturlab birlikte kullanılır. Ariflerin gönlüne doğan sözler Allah’tan gelmektedir. Âşıkların usturlabı gönülleridir.

### 3.7. Usturlab- Akıl İlişkisi

Akıl da yön göstermesi bakımından usturlaba benzetilmiştir. Müvvakit-zâde Mehmet Pertev Divanı’nda böyle bir kullanımı Farisî Kerimî’ye yapılan bir tahmiste gördük:

Dimezem dahi bezm-i hüsnünün mest olmaz ahbâbı  
Tenük zarf-ı şârâbı lebrerün itmez mi şârâbı  
Teşe’üm gerçi itmeme hükmü ider aklın usturlâbı  
Tah.55/4

### 3.8. Usturlab- Kaş İlişkisi

Mahbubun kaşı öteden beri âşıkların secde ettiği mihraba, sevda karanlığında onlara yol gösteren hilâle vs. gibi çeşitli unsurlara teşbih edildiği malumdur. 16.yy şairi Aşkî divan şiirinde ilk defa kaş ile usturlab arasında bir ilgi kurarak daha önce hiçbir şair tarafından söylenmeyen yeni bir ifade bulmuştur. Sevgiliye ithafen:

Gark-ı eşk oldum kaşın kible-nümâsın arze kıl  
Kim bulur merdüm reh-i deryâyı usturlâb ile  
Pala 2010:17

“Ağlamaktan gözyaşlarımın denizinde boğuluyorum kaşının kible göstergesini bize göster sende bilirsin ki denizde bulunanlar ancak usturlab ile yollarını bulabilirler” dediği beytinden anlaşılacağı üzere kaş ile usturlab arasında değil kaş ile mihrab, mihrab-kible ilişkisi kurmuştur. Mihrab kibleyi gösterir, kaş da hilal biçimi ile mihraba benzer ve kibleyi gösterir, Burada doğrudan kaş ile usturlab ilişkisi yoktur dolaylı bir ilişki vardır. Kaş-mihrab-kible ilişkisinden sonra yön göstericiliği ile usturlaba benzetilmiştir. Anlaşılacağı üzere usturlab denizcilere yol gösteren bir pusuladır. Bu durumu 16. Yüzyılda bir denizci olan Aşkî’den öğreniyoruz.

### 3.9. Usturlab – El İlişkisi

Avuç içi de şekil itibarıyla usturlaba benzetilmiştir. Böyle bir beyti Hâletî Divanı’nda yakaladık. Övdüğü kişiye yücelik vermek için:

Suturlâb-ı sipihr-i 'izz ü devlettür kefi desti  
Hutût-ı keffi hakka nâbit itmez mi bu da'vayı  
K.41/16

"Onun elinin içi devlet ve izzet göğünün usturlabıdır" diyerek övdüğü kişinin el çizgilerini görüntü itibarıyla usturlaba benzetilmiştir. Usturlabı kullanabilmek için levhalarına çizimler yapılır o çizgiler el çizgilerine benzetilmiştir. İnsanın avuç içinde çizgiler vardır. O çizgilerle fal bakarak münecimler geleceği görmeye çalışırlar.

### 3.10. Usturlab – Gökyüzü İlişkisi

Bazı beyitlerde de usturlab gökyüzüne teşbih edilmiştir. Neccarzâde Rıza:

Sipihr-i sifle- perver bir suturlâb-ı acâyipdür  
Helâk -ı mûra bâdidür iderse bal ü per peydâ  
K.1/27

"Alçakları seven, koruyan felek (gökyüzü) acayip bir usturlabtır. Alçaklıktan kurtulmaya çalışan, yükselmek için sebep, vasıta bulan kişileri hemen yok eder tıpkı kanatları çıkmaya başlayan karıncanın helak olması gibi" diyerek gökyüzü usturlabının böyle acayıplıklar gösterdiğini söyler.

### 3.11. Usturlab- İrtifâ İlişkisi

Bazı şairler de övdüğü kişinin yüksekliğini, büyüklüğünü görmek ve göstermek için usturlaba başvurmuştur. Birçok beyitte usturlab ile irtifâ kelimesi beraber kullanılmıştır. Talat Onay "irtifâ almak" sözü için şöyle der "güneşin vakt-i zavâlde yüksekliğini, yani güneşin nisfu'n- nehâriye geldiğini irtifâ aleti ile ölçüp derecesini hesap ve tayin etmektir" (Onay 2000: 258) Şairler genellikle mecaz anlamda bu sözü kullanmıştır. Ahmet Paşa, yaşlı feleği usturlab kullanan bir münecime benzetmiştir:

Yeridir rây-ı ref'in gözlese pîr-i felek  
Kim münecim meyl eder da'im suturlâb üstüne  
K.16/33

"Felek piri, her daim münecimin usturlabın üzerinde eğildiği gibi senin yüksek fikrini gözlese yeridir." Cafer Çelebi ise:

İrtifâ'nın kadrinün bilmek diler benzer felek  
Kim elinden gitmez usturlâb-ı mâh u âfitâb  
K.23/11

"Onun yüksekliğini kıymetini felek bilmeyi ister bunun için ay ve güneş usturlabı elinden gitmez " dediği beytinde güneşi ve ayı usturlaba benzetmiştir. Kasidesinde övdüğü kişinin yüceliğini güneş ve ay usturlabı ölçecektir bu beyit Nef'i'nin anlatmak istediğinin prototipi niteliğindedir..

### 3.12. Usturlab- Ebu Ma'şer İlişkisi

Usturlabın yanında bu aleti kullanan önemli şahsiyetlerde göz ardı edilmemiştir. "Faziletli insanların kıymetinin yüksekliğinin devamını gör Ebu Mâ'şer ölmüş ama usturlabı kalmıştır" diyen 19.yy şairi Avnî kendisinden 10 yy önce yaşayan ve bu aleti kullanarak gözlem yapan büyük astronomi bilgininden söz etmiştir.

Devâm-ı irtifâ'-ı kadrini gör ehl-i fazlun kim  
Ebû Ma'şer cihândan gitmiş usturlâbı kalmışdır  
G.68/4

Nâilî-i Kadîm " Senin makamından yükseklik kazanmak için İkizler burcu elinde meş'er usturlabını tutmaktadır." Deddiği "Der-medh-i Defterdâr İsmâ'il Paşa" kasidesinde onun mevkiinin yüksekliğini görmek için ikizler burcu meş'er adındaki usturlabı kullanmıştır. Kaynaklarda meş'er hakkında bir bilgiye rastlayamadık. Bize göre meş'er 9. Yüzyılda yaşayan büyük astronomi bilgini olan Ebu Ma'şer'dir.

Almağa tâk-ı garka-i câhından irtifâ  
Cevzâ tutar elinde suturlâb-ı meş'eri

K.20/10

### Sonuç

Divan şiiri sosyal yaşamdan kopuk tamamıyla hayali bir şiir olmamıştır. Şairler gerçek hayata ait olan bir unsuru görür ve onu bazen gerçek manasında bazen de duygu ve düşünce süzgecinden sonra şiirinde kullanır. Usturlab, güneşin ve yıldızların konumlarıyla ve zamanla ilgili problemlerin çözümünde kullanılan teknolojik bir alettir. İncelediğimiz divanlarda görüldüğü üzere bazı şairlerin usturlab kelimesini bazen gerçek fonksiyonunda bazen de övdüğü kişiye yücelik vermek için çeşitli unsurlarla beraber kullanılmıştır. Usturlabın güneş, ay, at, avuç içi, irtifa, kelimeleriyle beraber zikredildiği görülmüştür. Bunların yanında akıl, kadeh, gökyüzü ve usturlabın parçalarından başlayarak bu aleti kullanan önemli şahsiyetlere kadar geniş bir tahayyül çerçevesinde divan şairine ilham kaynağı olmuştur. Mutasavvıf şairler de usturlaba tasavvufi bir mana vererek şiirinde yer vermiştir. Usturlabı maşukun kaşına benzeten Aşkî diğerlerine nazaran daha orijinal bir ifade tarzı geliştirmiştir. Bu kullanımlarda görüleceği üzere kimi şairler dîvân şiirinin gerçek amacına uygun olarak orijinal ifadeler bulmuştur. Bunun müsebbibi dîvân şiirinde çok rastlanılmayan bir unsur oluşudur.

### KAYNAKÇA

- Akkuş, Metin (1993), Nef'i Dîvânı, Ankara: Akçağ Yay.  
Avşar, Ziya (2000), Revânî Dîvânı Tenkitli Metin, Niğde: Altınsoy Yay.  
Bayram, Ali Kaya (1996), Azmîzâde Hâletî'nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Dîvânı'nın Tenkitli Metni, Edirne: Basılmamış Doktora Tezi, Trakya Ün.  
Burmalioglu, H.Bilen(1989), Bursalı Lami'î Çelebi Dîvânı'ndan Seçmeler, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.  
Çavuşoğlu, Mehmet (1979), Amrî Dîvân Tenkitli Basım, İstanbul: İstanbul Üni. Edebiyat Fak. Yay.  
Devellioğlu, Ferit (2007), Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara: Aydın Kitabevi Yay.  
Ergin, Muharrem, Kadı Burhanettin Dîvânı (1980), İstanbul: İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Yay.  
Erünsal, E. İsmail (1983), The Life and Works Of Tâcî-zâde Cafer Çelebi with Critikal Edition of His Dîvân, İstanbul: İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Yay.  
Güfta, Hüseyin (1992), Hazık Mehmet Efendi'nin hayatı, edebi şahsiyeti, eserleri ve Dîvânı'nın tenkitli metni, Erzurum: Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Ün.  
Gürbüz, Mehmet (2005), Rezmî Dîvânı, Ankara: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Ün.  
İnce. Adnan (1994), Mîrzâ-zâde Mehmet Salim Dîvânı, Ankara: YÖK Matbaası

İpekten, Haluk (1990), Nâilî-i Kadîm Dîvânı, Ankara: Akçağ Yay.

İsen, Mustafa (1990), Usûlî Dîvânı, Ankara: Akçağ Yay.

Karaköse, Saadet (1994), Nev'îzâde Atâyî Dîvânı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Koç-İlknur, Neslihan (2005), 17.yy Dîvân Şairi Nehci : Hayatı, Eseri, Edebi Kişiliği ve Dîvânı'nın Tenkitli Metni, Ankara: Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniv.

Kurtoğlu, Orhan (2004), Lebib Dîvânı, Ankara: SBE Doktora Tezi, Hacettepe Üniv.

Mengi, Mine (1995), Mesihî Dîvânı, Ankara: AKM Yay.

Mermer, Ahmet (1997), Karamanlı Aynî ve Dîvânı, Ankara: Akçağ Yay.

Morrison, James(2006), The Astrolabe, İnternet Boks, Virginia

Onay, Ahmet Talat (2000), Eski Türk Edebiyatında Mazmûnlar ve İzahı, Ankara: Akçağ Yay.

Özdemir, Mehmet (1999), Neccârzâde Rıza Dîvânı'nın Edisyon Kritiği, Afyon: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocatepe Üniv.

Pala, İskender (2010), Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü, İstanbul: Kapı Yay.

----- (2010), Aşına Güzeller, İstanbul:Kapı Yay.

Saraç, Yekta (2004), Emrî Dîvânı, İstanbul: Eren Yay.

Sefercioğlu, Nejat (2002), Dîvan Şiirinin Gerçek Hayatla Bağlantısı, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C. 11,S. 11 s. 664-681.

Tarlan, Ali Nihat (1992), Ahmet Paşa Dîvânı, Ankara: Akçağ Yay.

Turan, Lokman (1998), Yenişehirli Avnî Bey Dîvânı'nın Tahlili (Tenkitli Metin) 1.Cild, Erzurum: Doktora Tezi, Atatürk Üniv.

Tağman, S. Ertan (2007), Mustafa İbn el-Muvakit'in Usturlab Risalesi, Ankara: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi Ankara Üniv.

Ulucan, Mehmet (2005), Müvvakit-zâde Mehmed Pertev-Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri, Dîvânı'nın Tenkitli Metni ve Tahlili, Elazığ: Doktora Tezi, Fırat Üniv.